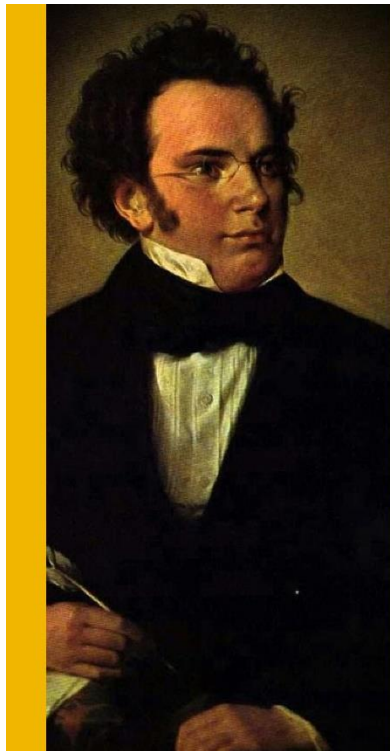

Bijlage bij het hoorcollege *Schubert*

SCHUBERT

EEN HOORCOLLEGE OVER
ZIJN LEVEN EN WERK

door Leo Samama

Inhoudsopgave

[Leo Samama](#)

[Studium Generale Universiteit Leiden](#)

[H1. Beeldvorming en werkdrijf](#)

[H2. Leven en tijd](#)

[H3. Stijl en muzikale herkomst](#)

[H4. Kerkmuziek en opera](#)

[H5. Op weg naar de symfonische meesterwerken](#)

[H6. De laatste twee symfonieën](#)

[H7. De kamermuziek](#)

[H8. Harmonische variatie in de late werken](#)

[H9. Schubert als componist van liederen](#)

[H10. Gretchen am Spinnrade, Die Forelle](#)

[H11. Memnon en Ganymed](#)

[H12. Erlkönig](#)

[H13. Kennst Du das Land?](#)

[H14. Du bist die Ruh en Der Doppelgänger](#)

[Gebruikte muziekfragmenten](#)

[Uitvoerende musici](#)

[Enkele uitspraken van Schubert](#)

[Aanbevolen literatuur](#)

[Colofon](#)

Leo Samama

Leo Samama was als docent verbonden aan de conservatoria van Utrecht, Maastricht en Tilburg en aan de Rijksuniversiteit Utrecht, en schreef voor De Volkskrant, NRC/Handelsblad, de Haagse Post en Luister. Van 1991 was hij twee jaar gedelegeerd artistiek verantwoordelijke (namens het bestuur) bij het Koninklijk Concertgebouworkest, tot 2003 artistiek coördinator van het Residentie Orkest en van 2003 tot 2010 directeur van het Nederlands Kamerkoor.

Samama heeft in tal van besturen zitting genomen, en diverse 'podia' (mede)opgericht, zoals de Nederlandse Strijkkwartet Academie en het internationale platform voor professionele kamerkoren TENSO.

Als auteur schreef hij onder meer *Alphons Diepenbrock, componist van het vocale* (Amsterdam, AUP 2012) en *Nederlandse muziek in de 20ste eeuw* (Amsterdam, AUP 2006), *De zin van muziek* (Amsterdam, AUP 2014), *Het soloconcert* (AUP 2015) en *Het strijkkwartet* (AUP 2018).

De compositorische werkzaamheden van Leo Samama hebben sinds zijn eerste officiële opus in 1974/75 tot uitvoeringen in binnen- en buitenland, tal van plaat- en cd-producties en een groot aantal opdrachten geleid. Voor zijn verdiensten voor het Nederlandse muziekleven is Leo Samama in juni 2010 benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Eerder verschenen van hem de hoorcolleges: *Klinkende geschiedenis, Mozart, Beethoven, Debussy, Mahler, Schubert, Stravinsky, De taal van muziek, Monteverdi, Wagner, De zin van muziek, Bach en Schopenhauer, Nietzsche en de muziek* (samen met Herman Philipse).

Studium Generale Universiteit Leiden

Studium Generale Universiteit Leiden organiseert lezingen voor studenten en andere belangstellenden van binnen en buiten de universiteit die over de grenzen van hun vakgebied heen willen kijken.

Voor meer informatie, kijk op: <https://www.universiteitleiden.nl/studium-generale>

Synopsis van het hoorcollege *Schubert*

H1. Beeldvorming en werkdrijf

Brahms schreef over Schubert (1797-1828): "Schubert was de vriendelijkste van alle reuzen, maar tegelijkertijd ook de meest angstaanjagende; een componist waar je nooit mee klaar bent. Vermoedelijk is Schubert elke dag weer van zichzelf geschrokken" Maar velen beschouwden hem als een onschuldige liedjesschrijver, die de grote vormen niet aan kon. Pas in de tweede helft van de 20e eeuw werd de betekenis van Schubert volledig ingezien. Schubert had een enorme werkdrijf en moet vrijwel continu gecomponeerd hebben, soms een paar stukken per dag.

H2. Leven en tijd

Schubert was even nadrukkelijk een kind van na de Franse revolutie als Beethoven van ervoor en tijdens. Terwijl Beethoven zowel voor de oude aristocratie als de nieuwe burgerij schreef, concentreerde Schubert zich op deze laatsten. Schubert kreeg een goede opleiding. Als tiener begon hij fanatiek te componeren, terwijl hij daarnaast de kost verdiende als meester op de school van zijn vader. Maar naar enkele jaren botsten vader en zoon zozeer dat Schubert de school verliet en besloot als vrij scheppend componist door het leven te gaan. Tevens begon toen ook zijn zwervende bestaan, van het ene logeeraadres naar het andere. Vanaf 1823 was Schubert veel ziek. Gesloopt door de syfilis stierf hij in 1828, amper 31 jaar oud.

H3. Stijl en muzikale herkomst

Schuberts ontwikkeling is even herkenbaar als ook raadselachtig. In de muziek van de tiener herkennen we al wel de taal en stijl die hij op latere leeftijd zal gebruiken. Wanneer we echter zijn muzikale herkomst willen bepalen, dan is de eerste componist van wie Schubert het vak heeft afgekeken zonder meer Mozart geweest, gevolgd door Haydn, daarna Beethoven en daarnaast tal van tijdgenoten. Wat hij er zelf aan heeft toegevoegd is natuurlijk zijn bijzondere melodische gave gebaseerd op (volks)liedkunst en zijn genuanceerde spel met de samenklanken, met licht en donker in de harmoniek.

H4. Kerkmuziek en opera

Schubert heeft zijn hele loopbaan voor de kerk geschreven. "De mens komt met geloof op de wereld", was zijn stelling geheel in lijn met grote filosofen als Leibniz. Maar voegde hij eraan toe: "Om ook maar iets te kunnen begrijpen, moet ik eerst in iets geloven". En het "iets" werd niet per se gedefinieerd in enige specifieke kerk. Schubert was, zoals al gemeld, een groot liefhebber van het theater. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt - dat hij alleen geschikt was voor de kleine vorm van het lied -, streefde hij zelf juist naar een beheersing van het grote. In totaal schreef hij een aanzienlijk aantal werken voor theater, die echter met wisselend succes werden opgevoerd.

H5. Op weg naar de symfonische meesterwerken

Wat bepaalt dat Schubert zo muzikaal herkenbaar is en hoe heeft hij dat bereikt? In zijn jonge jaren leek alles Schubert met het grootste gemak af te gaan. En niet alleen op het terrein van de liederen. Rond 1820 begon hij echter te twifelen, zeker bij het schrijven van symfonieën, kwartetten en sonates. Juist bij de grote vormen was hij onzeker. Menig werk bleef onvoltooid. Pas na 1822 bevond hij zich op zekerder terrein en schreef hij enkele van zijn grootste werken.

H6. De laatste twee symfonieën

In de laatste twee symfonieën (de Onvoltooide en de Grote Symfonie in C) heeft Schubert dat gevonden wat wij nu als kenmerkend voor Schubert beschouwen. Schubert de verhalenverteller, de liederenzanger, maar evenzeer de bouwer van grote vormen waarin niet de tragische dialectiek wordt aangereikt, als bij Beethoven, maar de epische. Daarmee maakte Schubert de weg vrij voor de grote romantische symfonische kunst van de latere negentiende eeuw.

H7. De kamermuziek

Ook in de kamermuziek zocht Schubert naar mogelijkheden het verhalende en het dialectische op een lijn te krijgen en daarmee ook in kwartetten, trio's en pianosonates een sterk epische zeggingskracht te ontwikkelen. Aan de hand van het Strijkkwartet in G wordt de manier nagetrokken waarop Schubert verhalen vertelt.

H8. Harmonische variatie in de late werken

Schubert speelt met melodische variatie, ritmische variatie en harmonische variatie. Bij dat laatste is de klank, de samenklank en de klankkleur wezenlijk. Met de harmonieën schept Schubert de bijzondere atmosferen die het verhaal dragen, die de melodieën reliëf en diepte verlenen.

H9. Schubert als componist van liederen

Liederen nemen in het oeuvre van Schubert een centrale plaats in. Bijna zijn gehele oeuvre is vanuit én parallel aan de liedkunst ontstaan. Liederen waren een belangrijk medium binnen de nieuw opgekomen burgerklasse. Dit gold ook voor de volksliederen. Dat begon al in de laatste kwart van de 18e eeuw en heeft zich de gehele 19e eeuw doorgezet. Schubert heeft met meer dan zeshonderd liederen een monument geschapen waar niemand meer omheen kon. Schuberts liederen wijken echter af van de eenvoudige huiskamerliederen van zijn tijd. Het zijn veelal eerder scènes uit fictieve opera's, met voorspel en naspel, met intrigerende harmonische wendingen en een genuanceerde verklanking van woorden en emoties. Onder Schuberts vrienden waren dichters en zangers die hem inspireerden en die in allerlei groepen bij elkaar kwamen om muziek te maken, te dansen, te drinken en de politiek van die dagen te bespreken. Schubert was een fanatiek lezer en was goed op de hoogte van de meest recent verschenen dichtbundels.

H10. *Gretchen am Spinnrade* en *Die Forelle*

Het lied waarmee Schubert de dramatische kracht van opera en de liedkunst op een lijn bracht is *Gretchen am Spinnrade*, dat hij als zeventienjarige schreef. Even zo symbolisch voor Schuberts liedkunst is *Die Forelle*, dat als een idyllisch lied kan worden beschouwd, maar ook als een politiek statement.

H11. *Memnon* en *Ganymed*

Schubert was een hartstochtelijk lezer van de typische empire dichtkunst rond 1800, dat wil zeggen gedichten met een mythische thematiek, zoals over goden, helden, en dergelijke. Daarin vond hij in veel van zijn tijdgenoten gelijkgestemden. Juist rond het empire zocht men naar Grootseid, naar het Verhevene, naar het Hogere Streven van de mens. *Memnon* en *Ganymed* hebben beiden een rol gespeeld in de Troyaanse geschiedenis, beiden zijn door tussenkomst van Zeus onsterfelijk geworden. Het lot van Memnon is beklagenswaardig, dat van Ganymed hoopgevend.

H12. Erbkönig

De beroemde ballade van Goethe wordt in drie verschillende zettingen behandeld: van Reichardt (1794), Schubert (1815) en Loewe (1818). Direct zijn de overeenkomsten en verschillen duidelijk. Reichardt blijft onderdanig aan de tekst. Loewe en Schubert maken theatrale scènes van hun liederen. Schubert heeft zich zelfs verdiept in de karakters van de personages en deze hoorbaar een ziel gegeven.

H13. Kennst Du das Land?

Het smachtende gedicht *Kennst Du das Land?* van Goethe uit *Wilhelm Meisters Lehrjahre* wordt eveneens in drie verschillende zettingen, door Zelter (1795), Beethoven (1809) en Schubert (1815). En opnieuw geven overeenkomsten en verschillen aan hoe Schuberts liedkunst zich verhoudt ten opzichte van die van zijn tijdgenoten. Schubert heeft ruim zeventig liederen geschreven op gedichten van Goethe. Alle facetten van het vroeg 19e eeuwse lied vinden we in de Goethe-liederen terug: het verlangen naar het onbereikbare, de idylle, de hang naar klassieke verhevenheid, enzovoorts. Het citaat uit de *Wilhelm Meister* is voorgedragen in de vertaling van Pim Lukkenaar.

H14. Du bist die Ruh en Der Doppelgänger

Schuberts handwerk wordt nog eenmaal uitgelegd, nu aan de hand van de zetting van *Du bist die Ruh* van Rückert en van *Der Doppelgänger* van Heine. Schubert speelt in deze liederen met harmonische nuances, met een uitermate knappe wisseling van stemmingen, maar ook met een knappe integratie tussen piano en stem, waarbij beide partners even belangrijk zijn en elkaar ondersteunen.

Geciteerde muziekfragmenten

H1 – H2

1. *Heidenröslein*, Comedian Harmonists (1937), HMV K-8073
2. *Mis in Es* (D950), Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch met Lucia Popp, Helen Donath (sopraan), Brigitte Fassbaender (alt), Francisco Araiza (tenor), Dietrich Fischer-Dieskau (bas), EMI Classics 7 64778 2
3. *Fantasie in G* (D1), Yaara Tal en Andreas Groethuysen, Sony 88697535492
4. *Der Hirt auf dem Felsen* (D965), Arleen Auger (sopraan), Graham Johnson (piano), Thea King (klarinet), Hyperion CDJ 33009
5. *Frühlingsgesang* (D740), Paul Agnew, James MacDougal (tenor), Simon Keenlyside (bariton), Michael George (bas), Graham Johnson (piano), Hyperion CDJ 33028
6. *Mis in F* (D105), Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch
7. *Der Taubenpost*, Olaf Bär (bariton), Geoffrey Parsons (piano), EMI CDC 7 49997 2
8. *Mis in Es* (D950), Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch

H3 – H4

1. *Mis* (K105), door Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch
2. *Tantum ergo* (D962), door Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch
3. *Valses nobles*, Peter Katin (pianoforte) op een Clementi Fortepiano uit 1832, Athene ATH CD7
4. *Fantasie in C* (D2E), Jérôme Ducros (piano), Ligia Digital, Lidi 0103095-01
5. *Eerste symfonie* (D82), Royal Concertgebouw Orchestra olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 4509-91184-2
6. Mozart - *Pariser Symphonie* (KV297), Orkest van de 18e eeuw olv Frans Brüggen, Philips 416 490 2

7. *Eerste symfonie* (D82), Royal Concertgebouw Orchestra olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 4509-91184-2
8. *Strijkkwintet in C*, Orpheus Quartet, Channel Classics CCS 6794
9. *Kyrie* (D49), Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch
10. *Mis in Es* (D950), Symphonie-Orchester des Bayerischen Rundfunks olv Wolfgang Sawallisch
11. *Die Zauberharfe*, Royal Concertgebouw Orch. olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 9031-74785-2
12. *Fierrebras*, Chamber Orchestra of Europe, Arnold Schoenberg Chor, olv Claudio Abbado, DG 459 503 2

H5 – H6

1. *Symfonie* (D615) (Newbould), Scottish Chamber Orchestra olv Charles Mackerras, Hyperion CDA 67000
2. *Zesde symfonie*, Royal Concertgebouw Orchestra olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 4509-91184-2
3. *Symfonie* (D708a) (Newbould), Scottish Chamber Orchestra olv Charles Mackerras, Hyperion CDA 67000
4. *Symfonie in E* (Felix Weingartner), Rundfunk Sinfonie-Orchester Berlin olv Heinz Rögner, Berlin Classics 0183762BC
5. *Onvoltooide symfonie*, Royal Concertgebouw Orchestra olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 4509-91184-2
6. *Symfonie in C*, Royal Concertgebouw Orchestra olv Nikolaus Harnoncourt, Teldec 4509-91184-2

H7 – H8

1. *Strijkkwartet in G*, Leipziger Streichquartett, MDG 307 0600-2
2. *Wanderer-Fantasie*, Alfred Brendel (piano) opname NPS, 5 februari 1978, Concertgebouw Amsterdam
3. *Strijkkwartet in D*, Leipziger Streichquartett, MDG 307 0600-2
4. *Pianosonate in Bes*, Alfred Brendel (piano), opname NPS, 28 februari 1978, Concertgebouw Amsterdam

H9 – H11 (live uitvoeringen)

1. Schubert - *Gretchen am Spinnrade* (D118, opus 2) Goethe
2. Schubert - *Die Forelle* (D550, opus 32) Schubart
3. Schubert - *Memnon* (D541, opus 6:4) Mayrhofer
4. Schubert - *Ganymed* (D544, opus 19:3) Goethe

H12 – H14

1. Reichardt - *Erlkönig*, Goethe
2. Schubert - *Erlkönig*, Goethe (D328, opus 1)
3. Loewe - *Erlkönig*, Goethe
4. Zelter - *Kennst Du das Land?*, Goethe
5. Beethoven - *Kennst Du das Land?*, Goethe (opus 75:1)
6. Schubert - *Kennst Du das Land?*, Goethe (D321)
7. Schubert - *Du bist die Ruh, Rückert*, (D776, opus 59:3)
8. Schubert - *Der Doppelgänger*, Heine (D957:13)

Uitvoerende musici

Riko Fukuda studeerde hobo en piano aan het Toho-Gakuën conservatorium in Japan. Bij Stanley Hoogland specialiseerde zij zich in het bespelen van de historische fortepiano. Zij speelt o.a. in het Nepomuk Fortepiano Quintet. Van haar zijn meerdere cd's verschenen, onder meer met werken van Haydn, Mendelssohn, Pinto, Dussek, Neukomm en Eberl.

Mezzosopraan **Esther Kuiper** studeerde aan het Conservatorium van Amsterdam. Zij heeft een brede muzikale smaak en basis: aanvankelijk zong zij vooral popmuziek, aan het conservatorium studeerde zij jazz en begon hiernaast steeds meer klassiek te zingen, om uiteindelijk in de klassieke zang haar grootste passie te vinden. Momenteel zingt zij vooral klassieke en hedendaagse muziek.

Jasper Schweppe studeerde bij Lodewijk Meeuwsen en Meinard Kraak. In 1999 won hij in Parijs het internationale Musicora concours voor Frans lied uit de twintigste eeuw. Tot 2005 werkte hij bij het Groot Omroepkoor en sedertdien is hij bas bij het Nederlands Kamerkoor. Daarnaast treedt hij op als solist met vooraanstaande dirigenten en als veel gevraagd liederenzanger van een breed repertoire. Hij heeft meerdere cd's gemaakt, o.a. met muziek van Constantijn Huygens en Fauré.

Pianoforte: Lagrassa, Weense school, ca. 1815
Collectie Edwin Beunk, Enschede

Enkele uitspraken van en over Schubert

Schubert over een wandeling door de Oostenrijkse Alpen

"De bergen rijken steeds verder omhoog; vooral de fabelachtige Unterberg steekt er toverachtig mooi uit tevoorschijn. [...] De zon verduistert en de zware wolken trekken over de zwarte bergen als nevelgeesten; toch beroeren zij de schedel van de Unterberg niet; zij sluipen er voorbij, als zouden ze bang zijn voor zijn verschrikkelijke inhoud. Het wijde dal, dat als bezaaid is met grote kastelen, kerken en boerenhoven, wordt steeds meer voor de verrukte ogen ontsloten. Torens en paleizen worden

langzaam aan de blik ontsloten; eindelijk ga je langs de Kapucijnerberg, waarvan de ongelofelijk rotswand loodrecht op de weg de hoogte in steekt en angstaanjagend neerkijkt op de wandelaar. De Unterberg met zijn kompanen wordt reusachtig en wil ons met zijn omvang bijna platdrukken."

Schubert in 1816 over Mozart

"Een heldere, lichte, mooie dag zal deze mijn leven lang blijven. Als uit de verte resoneren de tovertönen van Mozarts muziek nog in mij na. Hoe ongelofelijk krachtig en daarna ook zo teder werd zij door Schlesingers meesterlijke spel diep, diep in mijn hart gedrukt. Zo blijft bij ons in de ziel een afdruk achter, die noch tijd noch omstandigheden zullen uitwissen, en weldadig inwerken op ons bestaan. Zij tonen ons in de duisternis van het bestaan een licht, stralend, mooi verschiet, waarop wij vol vertrouwen hopen. O Mozart, onsterfelijke Mozart, hoe vele, hoe oneindig vele van zulke weldadige afdrukken van een lichter, beter leven heb jij in onze ziel gedrukt."

Schumann over Schubert

[Over de Symfonie in C] "En dan de hemelse lengte van de symfonie, die uit een van Jean Pauls romans in vier dikke banden, die nimmer tot een eind komen, en dat voor de beste redenen: opdat de lezer voor zichzelf verder kan gaan met het verzinnen van het verhaal..."

"Alleen de uitzonderlijkheid van een werk als Schuberts kwartet in d [Der Tod und das Mädchen] - en van vele andere werken - kan ons in zekere zin troosten bij de vroege dood van Beethovens oudste zoon; in korte tijd wist hij meer voor elkaar te krijgen en te perfectioneren dan wie dan ook voor hem."

"Hoewel de Tijd veel mooie zaken heeft opgeleverd zal zij niet snel een tweede Schubert voortbrengen."

Schumann over de late Pianosonates

"Hoewel wij alle drie sonates, zonder er al te veel woorden aan vuil te maken, zonder meer 'heerlijk' moeten noemen, lijkt de Phantasie Sonate ons toch de meest volmaakte, qua vorm en qua geest. In dit werk is alles organisch met elkaar verweven, (...). Hoe verschillend is het leven zoals dat in de moedige sonate in D bruist steeds weer boeiend en meeslepend! En daarop volgt een Adagio zoals alleen Schubert dat kon schrijven, zo stuwend en overdadig dat het nauwelijks een afronding kan vinden. Het laatste deel past niet erg in het geheel en is tamelijk potsierlijk. Wie dit deel au serieux wil nemen, zou zichzelf belachelijk maken. Florestan noemt het een satire op de slaapmutsenstijl van Pleyel en Vanhall; Eusebius vindt de sterk contrasterende passages net grimassen waarmee men kinderen laat schrikken. Beide opvattingen wijzen op humor. (...)"

"(...) Hoe het ook zij, deze sonates lijken mij opvallend anders te zijn als de andere, namelijk door een grotere eenvoud op het gebied van de inventiviteit, door een vrijwillig afzien briljant en nieuw te zijn, waarop hij anders zozeer aanspraak maakt, door het uitwerken van bepaalde algemene muzikale gedachten in plaats van periode voor periode telkens nieuwe draden aan elkaar te knopen. Het lijkt wel alsof hij er niet genoeg van kan krijgen, nooit verlegen zit om een vervolg. Pagina na pagina kabbelt het voort, altijd muzikaal, altijd zangerig, hier en daar onderbroken door enkele heftige momenten van opwinding, die echter snel weer tot rust komen. (...)"

"(...) Hoe het ook zij, deze sonates lijken mij opvallend anders te zijn als de andere, namelijk door een grotere eenvoud op het gebied van de inventiviteit, door een vrijwillig afzien briljant en nieuw te zijn, waarop hij anders zozeer aanspraak maakt, door het uitwerken van bepaalde algemene muzikale gedachten in plaats van periode voor periode telkens nieuwe draden aan elkaar te knopen. Het lijkt wel alsof hij er niet genoeg van kan krijgen, nooit verlegen zit om een vervolg. Pagina na pagina kabbelt het voort, altijd muzikaal, altijd zangerig, hier en daar onderbroken door enkele heftige momenten van opwinding, die echter snel weer tot rust komen. (...)"

Aanbevolen literatuur

Er is over Schubert bijzonder veel geschreven. Daarom hieronder enkele aanraders voor verdere studie. De Nederlandse website van de Schubert Vereniging en de Engelse website van Wikipedia.org en van de Engelse Schubert Society bevatten biografische data, oevrelijsten en verwijzingen naar tal van bronnen en geschriften.

Otto E. Deutsch, *Schubert, Die Dokumente seines Lebens*, Breitkopf & Härtel 1996

Alfred Einstein, *Schubert*, Cassell & Co. Ltd 1951

Peter Gülke, *Franz Schubert und Seine Zeit*, Laaber-Verlag 1991

Christopher H. Gibbs (ed.), *The Cambridge Companion to Schubert*, Cambridge University Press, 1997

http://en.wikipedia.org/wiki/Franz_Schubert

<http://www.franzschubert.org.uk/intro/index.html>

<http://www.schubert.nl>

Colofon

Home Academy geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te beluisteren in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kan je kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een mobiel of tablet.

Kijk verder op www.home-academy.nl

Uitgave Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 – 370001
E-mail: info@home-academy.nl

Opname Sandro Ligtenberg (Leiden, december 2010)
Stem Inleiding F.C. van Nispen tot Sevenaer
Muziek Intro Cok Verweij
Mastering Frits de Bruijn
Vormgeving Ruth Bos / Grafisch ontwerp

© Hoorcollege Copyright 2011 Home Academy Publishers B.V.
ISBN 978 90 8530 915 4
NUR 661, 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden vervoelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.